O‘ZBEK XALQ CHOLG‘ULARINI TAKOMILLASHTIRISH: TARIXIY ILDIZLAR, XX ASR TAJRIBASI VA MILLIY O‘ZIGA XOSLIKNI SAQLASH MUAMMOSI

X.F.Shukurjonova
Guliston davlat universiteti
“An’anaviy xonandalik va xalq cholg‘ulari ” kafedrasi o‘qituvchisi,
O‘zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi huzuridagi Madaniyatshunoslik va nomoddiy madaniy meros ilmiy tadqiqot instituti mustaqil izlanuvchisi,

Annotatsiya: Maqolada o‘zbek xalq cholg‘ularini takomillashtirish jarayoni Forobiy qarashlari, XX asrdagi xalq ustalari izlanishlari va A.Petrosyans laboratoriyasi faoliyati asosida tarixiy-qiyosiy tahlil qilinadi. An’anaviy va takomillashtirilgan dutor tovushqatorlari qiyoslanib, milliy o‘ziga xoslikni saqlash bo‘yicha takliflar beriladi.

Kalit so‘zlar: xalq cholg‘ulari, cholg‘usozlik, rekonstruksiya, takomillashtirish, temperatsiya, tovushqator, parda, nimparda, dutor, tanbur, g‘ijjak, Forobiy, Usmon Zufarov, A.Petrosyans.

KIRISH

Cholg‘u asbobi xalq musiqiy tafakkurining moddiy ifodasidir: uning shakli, tembri va parda tizimi sozanda, sozgar va tinglovchilarning ko‘p asrlik tajribasida saralanib, sayqallanib boradi. O.Matyoqubov ta’kidlaganidek, “cholg‘ularda o‘rnashib qolgan parda (tovushqator)lar esa ijrochi va tinglovchilarning ko‘p avlodlari tomonidan uzoq tajriba jarayonida saralangan amaliy tizim”dir [Matyoqubov O: 271]. Shu bois cholg‘uning tuzilishiga kiritilgan har qanday o‘zgarish faqat texnik masala bo‘lib qolmay, musiqiy an’ananing o‘ziga ham daxldor bo‘ladi.

XX asrda o‘zbek xalq cholg‘ularining turdosh oilalari yaratildi, ko‘p ovozli orkestr shakllandi, dastali cholg‘ularga 12 bosqichli teng temperatsiyalangan tovushqator o‘rnatildi. Bu jarayonga bir xil baho berilmaydi: bir guruh tadqiqotchilar unda ijrochilik imkoniyatlarining kengayishini ko‘rsa, boshqalari milliy nola va nimpardalarning yo‘qolishidan xavotir bildiradi [Rahmonov U.K: 85].

Maqolaning maqsadi – mavjud manbalar asosida cholg‘ularni takomillashtirish jarayonini tarixiy ildizlari bilan bog‘liq holda ko‘rib chiqish, uning natijalarini qiyosiy baholash va milliy o‘ziga xoslikni saqlash yo‘llarini belgilashdir. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, manbashunoslik va organologik tahlil usullaridan foydalanildi. Asosiy manba sifatida Forobiyning «Kitob al-musiqa al-kabir» asari tarjimasi, A.Liviyev, O.Matyoqubov, U.Rahmonov va A.Tashmatova tadqiqotlari hamda 1955-yilda nashr etilgan “O‘zbek xalq cholg‘u musiqasi” to‘plami olindi.

1. TAKOMILLASHTIRISH AN’ANASINING TARIXIY ILDIZLARI

Arxeologik va tasviriy manbalar O‘rta Osiyoda cholg‘usozlik juda qadimdan rivojlanganini ko‘rsatadi: devoriy rasmlar, sopol haykalchalar va miniatyuralar milodiy VII asrdayoq damli-urma va torli-mizrobli cholg‘ulardan iborat ansambllar mavjud bo‘lganidan dalolat beradi [Rahmonov U.K: 3]. Ud tipidagi ikki torli cholg‘ular tasvirlari Xorazm, So‘g‘d va Baqtriyadan topilgan [Matyoqubov O: 271].

Cholg‘ularni ilmiy o‘rganishning nazariy asoslari Abu Nasr al-Forobiy (873–950) nomi bilan bog‘liq. Olim “Katta musiqa kitobi”da O‘rta Osiyo, Eron va arab dunyosida keng tarqalgan cholg‘ular haqida batafsil ma’lumot beradi [Abu Nasr al-Forobiy: 10]. K.Zaks va E.Hornbostel fikricha, aynan shu asarda birinchi marta cholg‘u sozlarining ilmiy tasnifi bayon etilgan va Forobiy asbobshunoslik (organologiya) faniga asos solgan [Matyoqubov O: 272].

Forobiyning o‘zi ham ud va qonunni takomillashtirishda katta ijodiy ishlar olib borgan [Abu Nasr al-Forobiy: 15]. Olim Xuroson tanburi dastasidagi pardalarni «mukammal va ratsional intervallar» namunasi sifatida keltiradi; Matyoqubovning xulosasiga ko‘ra, bu cholg‘uning tovushqatori, parda tuzilmasi va diapazoni o‘zbek dutorlariga juda yaqin [Matyoqubov O: 277]. Demak, tarixan cholg‘uni takomillashtirish o‘zbek musiqa madaniyatiga yot bo‘lmagan, biroq u an’ananing o‘z parda mantiqi doirasida amalga oshirilgan.

2. XX ASRNING 20–30-YILLARI: XALQ USTALARINING IZLANISHLARI

XX asr boshida musiqa ijrochiligi xonadon davrasidan katta sahna, radio va konsert zallariga ko‘chdi. Xona sharoitiga mo‘ljallangan milliy cholg‘ular katta sahnada davr talabiga javob bermay qoldi [Tashmatova A: 78-79]. Shu sababli dastlabki izlanishlarning maqsadi cholg‘u sadosini kuchaytirish va diapazonni kengaytirish bo‘ldi.

Bu yo‘nalishda birinchi tashabbus hofiz Shorahim Shoumarov (1876–1958)ga tegishli: u g‘ijjak kosasini turli materiallardan yasab, oxir-oqibat tut yog‘ochidan yarim shar shaklida o‘yilgan kosani eng ma’qul deb topgan [Tashmatova A: 79-80]. Xorazmlik sozanda Matyusuf Xarratov (1889–1953) changning yuqori registrini

qo‘shimcha torlar hisobiga kengaytirdi [Tashmatova A: 81]. Usta Usmon Zufarov (1894–1981) dutor va tanbur qopqog‘i ostiga aks-sado beruvchi simlar tortib tajriba qildi [Tashmatova A: 84] va Yunus Rajabiy bilan hamkorlikda dutor-bas, g‘ijjak-bas va g‘ijjak-alt namunalarini yaratdi [Rahmonov U.K: 77].

Bu bosqichda ustalar cholg‘uni an’ananing o‘z imkoniyatlari doirasida yangiladilar: tovushqatori, sozlanishi va yasash usuli an’anaviyligicha qolgan cholg‘ular yaratildi [Liviyev A: 14]. Shu bilan birga, ular bu yo‘lning chegarasini ham sezgan. Usta Usmon 1939-yilda shunday yozadi: “Men yaratgan ko‘plab cholg‘u asboblari o‘zbek klassik kuyi – “Shashmaqom”ni ijro etishga yaraydi, biroq ravnaq topayotgan zamonaviy san’at talablariga javob berolmaydi” [Liviyev A: 14].

3. A.PETROSYANS RAHBARLIGIDAGI TIZIMLI REKONSTRUKSIYA

Cholg‘ularni takomillashtirish masalasi ilk bor V.M.Belyayevning 1933-yilda nashr etilgan “O‘zbek xalq cholg‘ulari” kitobida ilmiy muammo sifatida ko‘tarildi [Liviyev A: 16]. Amaliy ishlar 1935-yilda A.I.Petrosyans rahbarligida boshlandi; 1938-yilda takomillashtirilgan cholg‘ular negizida nota bo‘yicha ijro etuvchi xalq cholg‘ulari orkestri tuzildi [Liviyev A: 18], 1943-yilda esa maxsus tajriba ilmiy-tadqiqot laboratoriyasi tashkil etildi [Liviyev A: 19].

A.Petrosyans dastali cholg‘ularni modernizatsiyalashda besh vazifani belgiladi: diatonik tovushqatorni 12 bosqichli teng temperatsiyalangan xromatik tovushqator bilan almashtirish, cholg‘ular oilasini yaratish, tovush sifati va diapazonni yaxshilash, ijrochilikni qulaylashtirish hamda yangi texnologiyani qo‘llash [Tashmatova A: 97].

Laboratoriya faoliyati yillarida mavjud sozlarning 14 dan ziyod turi takomillashtirildi va ular negizida 50 dan ortiq yangi soz yaratildi [Liviyev A: 6]. Dutor, rubob, g‘ijjak, qo‘biz va changning prima, alt, bas, kontrabas kabi turdosh oilalari paydo bo‘ldi [Tashmatova A: 100]. Takomillashtirishgacha xalq cholg‘u ansamblida 44 tovush (4,4 oktava) ishlatilgan bo‘lsa, takomillashtirilgan orkestrda bu ko‘rsatkich simfonik orkestr darajasiga – 80 tovush (6,5 oktava)ga yetdi [Liviyev A: 22].

4. QIYOSIY TAHLIL: TOVUSHQATOR VA MILLIY O‘ZIGA XOSLIK

Rekonstruksiyaning milliy ijrochilikka ta’sirini eng aniq ko‘rsatadigan dalil – tovushqatorlarning qiyosidir. A.Liviyev an’anaviy va takomillashtirilgan dutorlar tovushqatorini sentlarda (1 sent = yarim tonning 1/100 qismi) keltiradi [Liviyev A: 19]; quyidagi jadvalda shu asosda har bir pog‘onadagi farq hisoblandi.

1-jadval. Takomillashtirilgan va an’anaviy dutor tovushqatorlarining qiyosi (sentlarda; «—» – an’anaviy dutorda mos parda yo‘q)

I oktava	II oktava

Takomillashtirilgan	An’anaviy	Farq	Takomillashtirilgan	An’anaviy	Farq
0	0	0	1300	—	—
100	90	−10	1400	1404	+4
200	204	+4	1500	1543	+43
300	294	−6	1600	—	—
400	408	+8	1700	1698	−2
500	498	−2	1800	—	—
600	—	—	1900	1902	+2
700	702	+2	2000	—	—
800	792	−8	2100	2041	−59
900	906	+6	2200	—	—
1000	996	−4	2300	2245	−55
1100	1110	+10	2400	2400	0
1200	1200	0			

Manba: [Liviyev A: 19] ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

Jadvaldan uchta xulosa kelib chiqadi. Birinchidan, ikki oktavada takomillashtirilgan dutorda 25 ta, an’anaviy dutorda esa 19 ta tovush bor [Liviyev A: 19]: an’anaviy sozda pardalar xromatik qator emas, balki kuy amaliyoti uchun zarur pog‘onalardan tashkil topgan. Ikkinchidan, birinchi oktavadagi an’anaviy qiymatlar kvarta-kvinta munosabatlariga asoslangan intervallarga mos keladi va farq 2–10 sentdan oshmaydi. Uchinchidan, ikkinchi oktavada 1543, 2041 va 2245 sentli pardalar temperatsiyalangan pog‘onalardan 43–59 sentga, ya’ni deyarli chorak tonga farq qiladi; bunday tovushlar temperatsiyalangan dastada ifodalanmaydi.

Aynan shu nuqtada milliy o‘ziga xoslik muammosi yuzaga chiqadi. U.Rahmonov teng yarim pardaga asoslangan cholg‘ularda nimpardalarni chalish imkoniyati pastligi milliy qochirim va “nola”larni ifodalashni qiyinlashtirishini ta’kidlaydi [Rahmonov U.K: 85]. Uning kuzatishicha, dutor va tanburning “Bayot” va “Chorgoh” kabi an’anaviy sozlash usullari deyarli unutilgan [Rahmonov U.K: 81]. Bu xavf rekonstruksiya jarayonida ham sezilgan: professor B.A.Struve 1946-yilda alt va tenor-bas g‘ijjaklar “ko‘p jihatdan milliy jilo, ya’ni koloritni yo‘qotganlar” deb yozgan [Rahmonov U.K: 76].

Ikkinchi tomondan, rekonstruksiyaning ijobiy natijalarini ham inkor etib bo‘lmaydi. T.N.Qoriniyoziy yozganidek, “rekonstruksiyalangan cholg‘uda o‘zbek ijrochilik uslubining o‘ziga xosligini buzmagan holda har qanday ko‘p ovozli asarni notalar bo‘yicha ijro etish mumkin” [Liviyev A: 24]. Musiqa ta’limi tizimi, orkestr ijrochiligi va o‘zbek kompozitorlik ijodi aynan shu cholg‘ular asosida shakllandi.

Muhimi, rekonstruksiya an’anaviy sozlarni siqib chiqarmadi: ular og‘zaki an’anadagi amaliyotda hozir ham qo‘llanmoqda [Liviyev A: 16]. Buni 1949–1953-

yillarda Usta Olim Komilov, Abduqodir Ismoilov kabi sozandalardan yozib olingan asarlar to‘plami ham tasdiqlaydi [O‘zbek xalq cholg‘u musiqasi: 5].

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tahlil quyidagi xulosalarga olib keladi. Birinchidan, cholg‘ularni takomillashtirish o‘zbek musiqa madaniyatiga tarixan xos jarayon bo‘lib, Forobiy davridan an’ananing o‘z parda mantiqi doirasida kechgan. Ikkinchidan, XX asr tajribasi ikki bosqichdan iborat: xalq ustalarining ichki izlanishlari hamda Yevropa orkestr modeliga asoslangan tizimli rekonstruksiya. Uchinchidan, temperatsiya ikkinchi oktavada chorak tonga yaqin milliy pardalarni yo‘qotgan. To‘rtinchidan, bugun og‘zaki-an’anaviy va yozma-akademik yo‘nalishlar yonma-yon yashamoqda.

1) Usta Usmon Zufarov yasagan 21-sonli dutor [Tashmatova A: 90] kabi etalon cholg‘ularning parda tizimini akustik usullar bilan o‘lchab, ilmiy pasportini yaratish;

2) “Bayot”, “Chorgoh” kabi unutilib borayotgan an’anaviy sozlash usullarini ustoz sozandalar ijrosida audio va nota shaklida hujjatlashtirish;

3) oliy va o‘rta maxsus musiqa ta’limida an’anaviy hamda takomillashtirilgan cholg‘ularda ijrochilikni teng huquqli yo‘nalishlar sifatida saqlash;

4) yangi konstruksiyalarda nimpardalarni ifodalash imkoniyatlarini (masalan, ko‘chma pardalar) ilmiy o‘rganish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Abu Nasr al-Forobiy. “Kitob al-musiqa al-kabir” (“Kirish” qismining ilmiy-izohli tarjimasi) / Tarjimon va nashrga tayyorlovchilar: H.Aminov, U.Sanoqulova. – Toshkent: Fan, 2020. – 234 b.
2. Liviyev A. O‘zbek milliy cholg‘usozlik tarixi. – Toshkent: Bilim, 2005.
3. Matyoqubov O. Maqomot. – Toshkent: Musiqa, 2004. – 400 b.
4. O‘zbek xalq cholg‘u musiqasi: O‘zbek musiqa folklori to‘plami / Tuzuvchilar: K.Olimboyeva, F.Karomatov; A.Kozlovskiy tahriri ostida. – Toshkent: O‘zbekiston davlat nashriyoti, 1955.
5. Rahmonov U.K. Musiqa cholg‘ulari va cholg‘usozlik tarixi: Monografiya. – Farg‘ona: FarDU, 2024. – 144 b.
6. Tashmatova A. Ijrochilik san’ati tarixi: Musiqa oliy ta’lim muassasalari uchun darslik. – Toshkent: Musiqa, 2017. – 304 b.